

Պատմագիտության համար կարեւոր նշանակություն ունի բազաքի, արդյունաբերական տվանի աղյուսղրական ուսումնասիրությունը: Չնայած աղյուսին ավանդական մշակույթի կրողը համարվել է դուղացիությունը, քաղաքային կյանքի հետադասությունները ցույց են տալիս, որ քաղաքային, հոտուտոյես արհեստավորութան վերական բնակչությունը նույնպես դասի վեր է խաղացել ժողովրդական մշակույթի դարդացման, կենցաղի վերադասման դործում: Այս առումով ուրոյն տեղ ունի պոտմական Կոմալրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ, ալմ¹ Լենինական բաղարը:

Լենինականը չորս-հինգ առանամյակ սոտաղ արհեստավորական ոչ մեծ բաղաք էր՝ շուկան ու նրա հրապարակը շրջապատող բաղմաթիվ ու բաղմուդան արհեստանոցներով, կրպակներով և մի բանի մանր ձեռնարկություններով: Նախկին Ալեքսանդրապոլում բաղմաթիվ արհեստանոցների դույությունը հենց ցույց էր տալիս քաղաքի տրհեստավորական բնույթը: Տեղական արաղրանքը, բոցի քաղաքի կարիքները բավարարելուց, սղառվում էր ոչ միայն շրջապատի պուղերում ու հալան քաղաքներում, այլև հեռավոր վայրերում:

Լենինականը արդյունաբերական կենտրոն դառնալու դործում վճռական նշանակություն են ունեղել նախկին քաղաքի արհեստավորական բնույթը, հարմար դիրքն ու կարեւորությունը, XIX դարում տարերը դղապաաճառներով պաամական Հայաստանի զանաղան վայրերից Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ հավաքված արհեստավորական ստվար խովի ասկույությունը՝ ժաոսնղարար իրենց հաոած ավանդույթներին հավաարիմ՝ արհեստավորներն այստեղ էլ հիմնեղին համարություններ, սրոնղ անրնղմեղ դոյությունը առեղ մինչև XX դարի սղգրները:

Հեողհեոն վերաիծիվելով, համարական շաստվանդույթներ ու սովորույթներ համաոորեն պահպանվում էին նույնիսկ այն ժամանակ, երբ

Անղրկովկասի երկրամասի և կենտրոնական նահանղների անտեսական սերտ շիման հեսանքով դործարանային արաղրությունը ասաիճանարար դուրս էր սղում անղական արաղրությունը, հատկաղես մանվածքային, դուծվածքային, ներկի և ներկման ու մի շարք այլ արհեսաներ¹:

Արհեստների աղխութացման հեա մեկտեղ, սկսած XIX դարի 30-ական թվականներից, վերափոխվում էր նաև հին Գյումրիի բնակչության կաղմը, զրաղմունքի բնույթը: Ալեքսանդրապոլի բնակչության զրեթև հիմնական մասը սկսում է դրաղվել արհեստներով: Կարեւոր արհեստավորական կաղմակերպություններ են դառնում որմնաղիրների, բարաղշների, աոաղձաղործների, դարբինների, սղնձաղործների, անաղաղործների, կոշկուղարների և այլ համարություններ: Համարություններ եղել են սրոշակի սովորույթների և ավանդույթների կրողն ու, սմրողչությամը վերցրած, ժողովրդական դարավոր մշակույթը պահպանող կարեւոր օղակ:

Հայասանի արհեստավորական կաղմակերպությունները բավականաղաղի հեաաղոավել են, ոակայն աղղաղրական աոումով պատշաճ ուղաղրության շեն արժանացել:

Ակաղեմիկոս Ն. Յու. Մաոը նշել է, որ Կովկասում և Հայասանում արհեսաղործությամը դրաղվել են շատ հնուց, և այն սերնղե-սերունղ պահպանվել ու հասել է մեր օրերը: Նա պտնում է, որ համարությունների նախնական ձեր եղել է արհեստավորական եղրայությունը, որի հիմքում բնղած է բնարական սղղրունք²: Ակաղեմիկոս Հ. Մանոնղյանը դանում է, որ Անի, Կարս, Արծն,

¹ С. А. Егиазирова, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Организация, анутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891, стр. IV.

² См. Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Птг., 1915, стр. 16—17.

Արտաւանուշ քաղաքների կողքին X—XI դարերում ղարկացած են եղել նաև հին քաղաքներ Դվինը, Վաղարշապատը, Վանը, Արճեշը, Խլաթը և այլն։ Այս երևույթը արդուներ էր միջնադարում առևտրի բուռն աշխուժացման, որպիսին դիտվում էր տնտեսական մեծ վերելք ապրող Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում³։ Վերոհիշյալը նկատի ունենալով, համոզիչ է դառնում Վ. Արրահամյանի եզրակացությունը, թե Հայաստանում հավանաբար հենց Բագրատունիների շրջանում են ձևավորվել համաքարտկոնները։ Ակներև համարելով, որ XIII—XIX դարերում Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարյալ արհեստավորական կադմակերպությունների գոյությունը չէր կարող միայն վերջին մի քանի դարերի արդյունքը լինել, զրանց ծագումը նա տանում է ավելի վաղ ժամանակներ⁴։ Մեր նպատակը չհամարելով արհեստավորական համաքարտկոնների սկզբնավորման հարցի լուսաբանումը, անհրաժեշտ ենք համարում, սակայն, բրբեմն տնդարդառնալ զրանց ծագման ու զտրգացման որոշ հարցերին՝ ավելի պարզորոշ ցույց տալու Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական եադմակերպությունների հիմնական բնույթն ու կրած վերտիոխությունը ժամանակի ընթացքում։

Արհեստավորական կաղմակերպությունների, միությունների հիմքում, այսպիսով, ընկած են նախնական եղբայրությունները, որոնց ընույթն ու գոյությունը Հայաստանում ավելի ակներև պտրգաբանված է ի. Խաչիկյանի՝ «1280 թվականին Երզնկայում կաղմակերպված «եղբայրությունը» հոդվածում⁵:

Համբարական կաղմակերպությունների մեջ լաղեմի հերայրությունների սկզբունքներից շատ քիչ հստակ են մնացել, և երբեմն թվում է, թե հերայրություններն ու համբարությունները ռոտ-րովին աարբեր ռաներ են: Բայց Հայաստանի, Անդրկովկասի և ընդհանրապես արևելյան համբարական կաղմակերպություններն ունեցել են շատ սովորություններ, որոնք, այնուհանդերձ ապացուցում են, որ համբարության համար նախատիպ է հղել հերայրությունը: Այսպես, հասկապես համբարական նախապաշարմունքների, փիրների (սարրերի) նկատամամր հավատի և պաշտամունքի սովորույթ-

ները, ընդհանուր զրամարկղի հաշվին անասուններ գնելու ու զոհաբերելու երևույթը և այլն, ուսումնասիրողներին բերել են այն եղրակացության, որ եղբայրությունները, համաքառությունները կրել են կրոնական եղբայրության ընույթ, որ նրանց ավանդույթներն ու սովորույթները ընդհանուր արևելելյան կյանքի հետևանքն են և հատկապես վերջինները գոյություն են ունեցել արևելյան շատ երկրներում: Սակայն դժվար է ասել, թե արևելյան երկրներից ո՞ւմ է պտտկանում նման կազմակերպությունների ծագման առաջնությունը: Օրինակ, XIV դարի միջինասիական խոշոր Սարայ-Բերկ քաղաքում արհեստավորական տեղական արտադրաանքների մեջ դտնվել են բավական թվով բարձրորակ բրոնզյա իրեր, որոնք բերված են եղել Կովկասից, Սիրիայից, Նվկպտոսից, այն դեպքում, երբ տեղում, Արևելքի մի շարք քաղաքների նման, եղել են արհեստավորական համաքառային կտգմակերպություններ, որոնք իրենց տրտադրանքը մատակտրարել են ոչ միայն քաղաքին, այլև նրանից դուրս: Հայտնի է, որ արհեստները զտրղացում են պարել հատկապես միջնադտրում, երբ մեծացել են քաղաքները, ընկլլանվել շուկտն, տոկտուրը: Այդ պրոցեսը տարբեր երկրներում կրել է տեղական պանդան տոանձնահատկություններ:

Հայաստանի համաքաղական կադմակերպությունների որոշ սովորույթներ ընդհանուր կողմերով հիշեցնում են արևելյան երկրների նման կազմակերպությունները: XIX դարի և հետագա ուսումնասիրողները պատում են, որ իրենց ներքին շատ էական սովորույթներով Կովկասի, Հայաստանի համաքաղականները կապվում են արևելյան կյանքի հիմունքների հետ⁹:

Այսպիսով, համքարական կադմակերպու-
թյունները, որպես արհեստավորական միություն-
ների յուրահատուկ ձև, Հոյաստանի քաղաքներում
տարածված են եղել շատ վաղ ժամանակներից և
պաամական իրադրություններին ղուլրեթաց
մերթ զարգացել ու մերթ անկում են ապրել, Հայ
արհեստավորական համքարությունները վերսահն
լայն աարտծում են դտնում Անդրկովկասի և Հա-
լասաանի քաղաքներում մոտավորապես XVII դա-

³ Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դդ.,
Երևան, 1940, է. 4.

⁴ Վ. Արտաճամյան, *Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դարերում*, Երեւան, 1956, էջ 239:

⁵ Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկատվիր», 1951, № 12,

⁶ Տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 81, Շ. Էջազարով, նշվ. աղբյ., ժող. 4.

7 С. Егиазаров, *Изд. шрифт.*, стр. XXXV; Ю. Ф. Ахвер-
д, Тифлисские амкары, Тифлис, 1883, стр. 6—7;
Якубовский, К вопросу о происхождении ремеслен-
ной промышленности Сарая Берке, «Изв. ГЛИМК»,
VIII, вып. 2—3, Л., 1931, стр. 21.

⁵ А. Якубовский, *Угол. журн.*, 49 16 и 20.

⁹ Տե՛ս Շ. Էջազարոս, նշվ. աշխ., Խ. Աղսերձոս, նշվ. աշխ., Կ. Աբրահամյան, Արհեստները... 4—18-րդ դդ.:

րից սկսած, իջնաժողովի մտքը տառապանքով զանգակա-
տան 1952 թ. արձանագրության մեջ նշված համ-
արությունների՝ «ասանաֆներին» ու «գուրանդար-
ներին» տարեկան նվիրատվություններից արդեն
իրենում ի վնճարությունների մեծաթվություն-
նը թիֆլիսում և թե՛ նրանց հայաշատությունը՝
Այդ շրջանում հայ արհեստավորների հոսքը դեպի
Թիֆլիս և վրացական քաղաքները, իսկ հետագա-
յում նաև Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ
քաղաքներ՝ Երևան, Նախիջևան, Ալեքսանդրապոլ,
Սրբոյրադ, Երուզի, Ախալքալաք, Ախալցխա և այլուր,
հիմնականում Պարսկաստանից, Արևմտյան Հա-
յաստանից և Թուրքիայից էր, Հայ արհեստավոր-
ների համարություններն իրենց համար դարդաց-
ման համապատասխան միջավայր և նպաստավոր
պայմաններ էին պետք վերահիշյալ վայրերում:

Ջարդանալով ու նոր միջավայրում ստանալով
ազատություն ինքնատիպ երանդ, համբարային-ար-
հեստավորական սովորությունները վերափոխվելով
պահպանվում ու հասնում են մինչև համբարու-
թյունների վերջնական վերացումը՝ XX դարի
ոկտյոբր, իսկ իրենց մասնակի գրեթե ամբողջով
մինչև մեր օրերը:

Այդպիսով, որպես արհեստավորական
քաղաք, մեծ նշանակություն է ստանում հատկա-
պես XIX դարի երկրորդ կեսին Այդոնեղ համա-
լիմովել էին ոչ միայն Հայաստանից, Պարսկա-
ստանից, Թուրքիայից, այլև Կովկասի, Ռուսաստանի
և ուրիշ երկրների տարբեր վայրերից եկած բազմա-
թիվ արհեստավորները: Սրանք իրենց ավանդույթնե-
րի ու սովորությունների միաձուլումով առաջացրին
վերափոխված նոր ավանդույթները: Քաղաքային
կյանքի պայմաններում նոր երանդ ստացած այդ
սովորությունները բավական ամուր են արմատավոր-
վում հատկապես հասարակական կենցաղում:
Դրանք այժմ՝ սոցիալիստական շինարարության
պայմաններում, նկատելիորեն փոփոխված իմաս-
տով հանդես են գալիս առավելապես հարսանելուն
և թաղման սովորություններում:

Լենինականն այժմ Հայկական ԱՍՀ Շիրակի
տրոյանարերական շրջանի սիրտն է: Հանրապե-
տության տեքստիլ-տրիկոտաժ և ղուլուղենի ար-
տադրանքի 90%-ը արտադրվում է այստեղ: Այն
հանրապետության սննդի, մեքենաշինության, սար-
քալինության և էլեկտրատեխնիկական արդյունա-
րության հիմնական կենտրոններից է, արդյու-
նարերության և մշակույթի երկրորդ խոշոր քա-
ղաքը: Այս ամենը յուրահատուկ առանձնահա-

կություններով են օժտել ավանդույթներով հա-
րուստ քաղաքի արդի բանվորական կենցաղն ու
մշակույթը, որի լուսարանումը անհրաժեշտ է ոչ
միայն պատմագիտությանը, տնտեսագիտությանը,
սոցեոլոգիային, այլև ունի ճանաչողական կարևոր
նշանակություն:

Սույն աշխատության մեջ փորձ է արվում
պատմա-ազդագրական տեսանկյունից քննել հիշ-
յալ երևույթները, վեր հանել Ալեքսանդրապոլի
արհեստավորական հիմնական ավանդույթներն ու
կենցաղային սովորությունները, դրանց վերափոխու-
մը քաղաքային կյանքի պայմաններում: Այնու-
հանձն, լինելով համբարական ավանդույթների և
սովորությունների պահպանողական բնույթից, բա-
ցառելի դրանց տեսականության պատճառները
նույնիսկ համբարությունների վերջնական վերա-
ցումից հետո, ցույց առնող վերափոխված
արաբա-հայաությունների հանդես գալը մեր օրե-
րում՝ լենինականցիների արտադրական և հասա-
րակական կենցաղում, ինչպես նաև տալ արհեստա-
վորական-արդյունաբերական Ալեք-Պոլ—Լենինա-
կանի բանվոր դասակարգի ձևավորումը, նրա
կազմը, արդյունաբերական քաղաքի բնակչության
կրթած գործընթացները դրույական շրջապատից և
նրա վճռական ներգործությունը ինչպես քաղաքի,
այնպես էլ նրա շրջապատի կենցաղի վրա: Միա-
ժամանակ հակիրճ տրվում են Լենինականի ալ-
դյունաբերական վերակառուցման ընթացքն ու
ուղիները մինչև մեր օրերը:

* * *

Լենինականի անցյալի արհեստավորական
կենցաղի ու ընդհանրապես նրա ազդագրության
վերաբերյալ առանձին գրականություն չկա: Նույն-
իսկ «Ազդագրական հանդեսի» լջերում Գյումրի-
Ալեքսանդրապոլի վերաբերյալ բավականաչափ
տեղեկություններ կամ ազդագրական նկարագրու-
թյուններ չկան: Այդ քաղաքի արհեստավորական
նշանակության, արհեստների ու արհեստավորների
սովորությունների մասին որոշ տեղեկություններ կա-
րելի է գտնել Կովկասի, Հայաստանի արհեստա-
վորական քաղաքներին ու արհեստներին վերաբե-
րող զրույցանության մեջ¹¹, որոնք բոլորը չէ, որ

¹⁰ C. Eշազարոս, նշվ. աշխ., լջ 9.

¹¹ Տե՛ս Յ. Փ. Առաքյոթ, նշվ. աշխ., C. A. Eշազարոս,
նշվ. աշխ., Վ. Ա. Արաքյոթ, Արհեստներ և համարական
կազմակերպություններ Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան,
1946, ճալքի՝ Արհեստներ Հայաստանում 4—18-րդ դարե-
րում, Երևան, 1956, Բ. Ն. Առաքյոթ, Քաղաքներ և
արհեստներ Հայաստանում 9—13-րդ դդ., մ. 1. Երևան, 1958.

վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ նշանակալի է գարձել Ալեքսանդրապոլ արհեստավորական քաղաքը:

Լենինականին վերաբերող կան մի շարք աշխատություններ¹², բայց ոչ ազդագրական ընդլայնում, որոնք այս կամ այն չափով նպաստել են դանազան հարցերի լուսարանմանը:

Ազդագրական առումով նկատի են ունեցվել առավելագույնս վերջին քսանհինգ տարում ինչպես Միության այլ ժողովուրդների, նույնպես և հայերի ժամանակակից կենցաղի ու մշակույթի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններ¹³:

Այսպիսով, սույն աշխատության համար հիմնական աղբյուր են ծառայել ապրիների ընթացքում Լենինականում հեղինակի հավաքած ազդա-

գրական դաշտային նյութերը, դրավոր անտիպ հիշատակություններ¹⁴, ինչպես նաև արխիվային նյութերն ու պարբերական մամուլը:

Բացի արհեստավորական խավից, քաղաքային ընակչությունից, գյուղացիությունից, որոնցից ձևավորվել է բանվոր դասակարգը, ուղարկություն է դարձվել նաև մինչև հեղափոխությունը կատարված ներգաղթին, նաև՝ հայրենագարծությանը, որոնց ազդեցությունը առանձնապես զգալի է քաղաքի հասարակական կենցաղի ու սովորույթների վրա: Նկատի են առնվել նաև վիճակագրական զանազան նյութեր, մարդահամարի արդյունքներ և այլն:

Ուսումնասիրության մեջ, բացի քաղաքի արդի կենցաղի առանձնահատկությունների վերհանումից, ուղարկություն է դարձվել նաև ազդային մշակույթի դարդացման մեջ հասարակության առաջավոր դասակարգի՝ բանվոր դասակարգի ուղղություն ավոդ դերին, մի երևույթ, որն առավել ցտյտուն է դառնում մեր դարաշրջանում:

¹⁴ Կարևոր են Լենինականի վերաբերյալ հետևյալ գրավոր առնիակ նյութերը՝ որմնադիր Մնացական Սահակի Բամբուլյան, Հիշողություններ 19-րդ դարի Ալեքսանդրապոլի (Գյումրու) անցյալից մինչև մեր օրերը (1938 թ.), Ներսես Նիկողոսի Նիկողոսյան, Գյումրի-Լենինականի անցյալը, 1935 (տե՛ս ՀԱՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ 103, (115) (Ձ 86), Պարույր Բարսեղյան, Գյումրեցի մականունները, 1961 (տե՛ս ՀԱՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության բաժնի արխիվ), Ալեքսանդր Մխիթարյանի Ալեքսանդրապոլ-Լենինական քաղաքի կենցաղին ու կյանքին նվիրված առնիակ գրառումները, որը սիրով մեզ տրամադրեց նրա թոռ Կ. Գ. Դուրգարյանը և այլն:

Մեզ ազգագրական նյութեր են հաղորդել ասացողներ դարբին Վարդան Զպարյանը (ծնվ. 1880 թ.), մեխանիկ Աուրեն Զպարյանը (Վարդանի որդին, ծնվ. 1904 թ.), հյուսն Գրիշա Կարապետի Վերաբյանը («Մամո», ծնվ. 1894 թ.), բերձակ Անդրանիկ Ալեքսանի հուրդյանը (ծնվ. 1904 թ.), փականագործ-խառստ Կարապետ Ավետիսի Աերոյանը («Ուստա Կարո», ծնվ. 1897 թ.), անվանի երկաթուղային Օննիկ Համասյանը (ծնվ. 1907 թ.), դորրին Պաղիկ Բազեոսի Պաղոյանը (ծնվ. 1911 թ.), փականագործ եվգինե Կարճիկյանը (ծնվ. 1917 թ.), պրադացի մասնագետ Վահան Հարությունի Տերտերյանը (ծնվ. 1903 թ.), խճաղարգ հատակադատող (հայրենագարծ) Սարգիս Կարապետի Քուփալյանը (ծնվ. 1900 թ.), գեղագործ Անուշավան Հարությունյանը (ծնվ. 1896 թ.), իրավարան Միքայիլ եգանյանը (ծնվ. 1911 թ.), տնային անտեսուհի Մալբանի Հարությունյանը (ծնվ. 1896 թ.), նախկինում ակտիվ հասարակական աշխատող, այժմ տնային անտեսուհի Անժիկ Բիշարյանը (ծնվ. 1908 թ.), ինժեներներ Անուշավան Գեորգի Ներսիսյանը, Սարգիս Ներսիսյանը և ուրիշն:

մասն 2, 1964, Բ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879), Երևան, 1959 և ուրիշն:

¹² Դրանցից հիմնականներն են՝ Կ. Ս. Կոզմայան, Լենինական, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1957 թ., Գ. Բ. Ղադիր-Ջախյան, Ալեքսանդրապոլի բուլղիկյան կազմակերպությունը 1917—1920 թվականներին, Երևան, 1953 և ուրիշներ:

¹³ Այս առումով ուշագրավ են, օրինակ, Վ. Քեմուրջյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, Երևան, 1955, Народы Кавказа, т. II, М., 1962, раздел «Армяне», էջ 480—493, Իրանի արդի կենցաղին վերաբերող մասերի հեղինակներն են Դ. Կարգումյանը և Է. Կարապետյանը: Դ. Վաղդումյան, Է. Կարապետյան, Հայաստանի կոլտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Երևան, 1963, Դ. Վաղումյան, Լոռեցիների նոր կենցաղը, Երևան, 1956, Է. Կարապետյան, Երևանի Ձերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի բանվորների կենցաղն ու կուլտուրան (ձեռագիր, ուսերեն), Վ. Քեմուրջյան, Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության բանվորների կենցաղն ու կուլտուրան (ձեռագիր), տե՛ս ՀԱՍՀ, ազգագրության բաժին, և այլ ուսումնասիրություններ: В. Ю. Крулянская, М. Г. Рабинович, Этнография города и промышленного поселка, «Советская этнография», 1964, №4, стр. 118—125; В. Ю. Крулянская, Культура и быт рабочих как предмет этнографической науки, М., 1964; Ш. Аннакычев, Быт рабочих нефтяников Небят-Дага и Кум-Дага, Ашхабад, 1961; А. Н. Робакидзе, Некоторые стороны быта рабочих Чнатурской марганцевой промышленности, Тбилиси, 1953; Н. Н. Чебоксаров, Этнографическое изучение культуры и быта московских рабочих, «Советская этнография», 1950, №3; В. Ю. Крулянская, Опыт этнографического изучения уральских рабочих второй половины XIX века, «Советская этнография», 1953, №1; А. Г. Трофимова, Бакинские рабочие-нефтяники, М., 1954; М. К. Гегешидзе, Г. Н. Джавахишвили, Р. Д. Тодуа, Некоторые стороны истории и быта новейших производственных коллективов г. Кутаиси, ВЭГ, Тбилиси, т. XIV, 1968; Н. Н. Абесадзе, Л. К. Вериашвили, Материалы по изучению современного быта и культуры населения г. Телави, там же и др.